

U KOLONI SA RANJENICIMA

»Bila je to jedna od naših najslavnijih i ujedno od najčovečanskijih bitaka — borba za ranjenike«.

TITO

Početkom 1943. godine prebačen sam na lečenje u Petrovac na hirurško odeljenje Centralne bolnice privremeno smeštene u zgradu nekadašnje bolnice na periferiji grada. U njoj sam zatekao stare poznanike — ranjenike iz 1. i 2. proleTERSke, i 4. crnogorske proleTERSke brigade, većinu bolničarki, upravnicu dr Zoru Goldšmit, političkog komesara Aleksiju Šavić, borca 2. proleTERSke brigade. Uz njih sam se brzo snašao i uključio u život bolnice.

U to vreme u bolnici se pripremala priredba povodom godišnjice Lenjinove smrti. Svi ranjenici i osoblje bili su podeljeni u grupe. Po čitav dan po sobama su se vršile probe. Zajedno sa Milosavom Milosavljevićem, političkim komesarom jedne krajiške brigade, ranjenikom Danicom Milosavljević, bolničarkom Senkom Leković i političkim komesarom bolnica Aleksijom Savić, bio sam zadužen za pripremu proslave. Dobili smo zadatak da napišemo referat o Lenjinu. Ali naglo pristizanje velikog broja novih teških ranjenika umnogome je omelo naše pripreme. Dr Zora je bila prinuđena da pozove u pomoć doktore Papu i Olgu Dedijer da joj pomažu u operisanju velikog broja ranjenika. Pridošlice su nam pričale o teškim borbama koje su vodile naše brigade naročito oko Ključa i o prodiranju Nemaca prema Petrovcu. Broj poginulih na našoj strani i teške rane ovih ranjenika rečito su govorili o žestini borbe. Bilo nam je jasno da je počela nova neprijateljska ofanziva na naše jedinice i oslobođenu teritoriju.

Ljupče Zivković Spanac, politički komesar jednog bataljona 1. proleterske, koji je tih dana donet u petrovačku bolnicu, toliko je bio izranjavljen da prosto nije imao zdravog mesta na telu. Bio je to zaista hrabar čovek. Pošto je bio malog rasta, smatrao je da ga neprijateljsko zrno nikada neće pogoditi. Kada bi ga zahvatio borbeni zanos nije se obazirao na opomene starešina. Uvek je odgovarao: »Ne bojte se vi za mene, ovako malog fašisti me ne mogu pogoditi«. Na žalost, ipak su ga pogodili i on nam je na samrtnom času šapatom rekao: »Ipak me pogodiše, gadovi...«

Bio je omiljen kod svojih drugova i starešina. Svi su bili duboko potreseni njegovom smrću koja je toliko uznemirila bolničarku Mirjanu Kovandžić, Kragujevčanku, da je nesmotreno otvorila aparat za sterilizaciju, oparila se i umrla u najvećim mukama.

Ali svi ti događaji pa i tutnjava topova i odjeci borbi koje su se vodile svuda oko nas nisu izazivali kod ranjenika strah zbog približavanja neprijatelja. Svakodnevno smo slušali i čitali o napredovanju Crvene armije na istočnom frontu, o razbijanju Hitlerovih divizija i oslobađanju sovjetskih gradova. U »Borbi« je tih dana štampana mapa naše oslobođene teritorije. Čitava trećina Jugoslavije, a to će reći površina Svajcarske, bila je oslobođena — partizanska — i na njoj su delovali narodno-oslobodilački odbori, komande mesta i područja. Imali smo i AVNOJ kao narodno predstavništvo. Bili smo u punom smislu reči država. A tu novu državu štitili su i branili naši odredi, brigade, divizije i korpusi. U bolnici smo vrlo često diskutovali o tome pa nije bilo nimalo čudno što nas vesti o novoj nemačkoj ofanzivi nisu mnogo uznemiravale. Mirna atmosfera u bolnici osećala se sve do 26. ili 27. januara. U podne toga dana politički komesar bolnice drugarica Savić ušla je u sobu u kojoj sam ležao i naredila nam da se spremimo za pokret. Ovo naređenje nismo shvatili ozbiljno. Nastavili smo razgovor koji smo vodili oko sukoba između bolesnika Petra Vukosavijevića i ranjenika omladinca Mesuda Hašimbegovića. Naime, Petar je pisao neke pesme i posvećivao ih rukovodiocima bolnice, a Hašimbegović. inteligentan i darovit srednjoškolac iz Sarajeva, kroz stih i karikaturu ismevao ga je zbog toga. Nacrtao ga je pored kazana sa jelom. Petar se naljutio i požalio, pa smo pozvali pesnika Vukajla Kukalja, takođe ranjenika, da kao čovek koji se razume u umetnost da svoj sud o tome. U stvari, mi smo se zabavljali i nismo hteli da prekinemo raspravu, pogotovu što je Kukali,

ozbiljan čovek i umetnik, podržavao mladog Mesuda. Vreme je proticalo a mi se nismo pripremili. Drugarica Aleksija Savić se ozbiljno naljutila. Prišla je da mi pomogne i tiho mi saopštila da je situacija na frontovima vrlo ozbiljna i da se sa evakuacijom ranjenika mora žuriti ali bez panike i pometnje.

Brzo sam se spremio. Drugovi su me ubacili u kamion. Nije bilo vremena ni da se pozdravim sa onima koji su ostali u bolnici. Motor je bio upaljen i ja sam se poslednji popeo. Cim smo izašli na put prema Oštrelju i Drvaru naišli smo na reku izbeglica — žena, dece i staraca koji su gonili stoku i nosili stvari. To su bile izbeglice iz Like, Banije i sa Korduna. Njima se priključivalo i stanovništvo Bosanske krajine. Naš šofer je teškom mukom izašao na put, a kad se uključio u kolonu morao je da se kreće brzinom kojom se kretala kolona. S obe strane puta bio je dubok sneg. Niko nije mogao da skrene u stranu da bi propustio kamion, niti je kamion mogao zaobići te ljude. Vozač je počeo da se ljuti i grdi. Morali smo da ga umirujemo, da mu objašnjavamo kako su te izbeglice naše partizanske porodice i da se moramo brinuti o njihovoj bezbednosti isto kao i o našoj. Ubeđivali smo ga kako nije potrebno da se žuri zbog nas. Kamion je prosto mileo i često zastajao, a mi, slabo obučeni u otvorenom kamionu, cvokotali smo na slami iako smo kao sardine ležali jedan do drugog. Nismo smeli ni da pomislimo na hladnoću gledajući taj svet oko nas kako gazi samo u čarapama po zaleđenom snegu. Mraz je bio neizdrživ. Hladnoća se prosto uvlačila u kosti iako je dan bio vedar i sunčan. Kolona izbeglica je milela prema Oštrelju. Milela je i kad su se nad Petrovačkim poljem pojavili avioni. Samo retki pojedinci su se izdvojili iz kolone i probijajući se kroz sneg pokušali da nađu zaklon. Ostali su i dalje išli mirno kao da ništa ne primećuju. Mi smo nagovarali šofera da stane i da se sa bolničarkama ukloni iz kamiona. Piloti verovatno nisu ni primetili našu kolonu. Čim su izručili svoj smrtonosni tovar na Petrovac odleteli su prema severu, a mi smo produžili sa kolonom.

Pred mrak smo stigli na Oštrelj gde je bilo toliko sveta da tako reći nije bilo slobodnog prostora da nas skinu s kamiona. Svuda okolo čuli su se oštri razgovori, vika, plač i cika promrzle dece, jauk žena, cika svinja, blejanje ovaca, rika goveda. Oko vatri koje su svuda nicale izbeglice su spremale večeru. Komanda mesta organizovala je kuvanje čaja izbeglicama. Bolničarke, verovatno da bi nas zavarale i da ne bismo mislili na hladnoću, počele su sa previjanjem. Previjale su i

ranjene izbeglice. Pošto nisu imale dovoljno sanitetskog materijala za sve, cepale su svoj veš i odeću. Gledajući muke neprevijene dece neki ranjenici su odvijali sa svojih rana čiste delove zavoja i pružali ih bolničarkama. Videvši ranu na jednoj devojčici koju nisu imali čime da previju, jedan ranjeni borac iz 1. proleterske pocepao je sa sebe košulju i pružio bolničarki.

U tom, iako je već padao mrak, iznenada, kao iz zasede pojavi se avion nad Oštreljom. Poče da baca bombe i mitraljira. Na sve strane odjeknuše jauci i zapomaganje. Belinu snegom pokrivenog Oštrelja prošaraše tamne mrlje i leševi ljudi i stoke. Dok su iz aviona štekali rafali mitraljeza i eksplodirale bombe, pogled mi se zaustavi na ženi koja je stajala kraj pruge i užasnutim pogledom pratila avion. Jednom rukom čvrsto je privijala uza se petogodišnju crnprastu devojčicu dok je drugom pritiskala na grudi mlađe dete. U jednom momentu devojčica se preturi sa crnom mrljom na čelu. Mlada žena prodorno jauknu i podiže pesnicu uvis pa i ona poče da se tetura uz jezovit vrisak drugog deteta koje se korpicalo u njenom naručju. Dečji vrisak parao je uši i kad su ga naše drugarice izvukle iz zagrljaja mrtve majke. Toliko je plakalo da je i nama izazvalo suze. Od ovog mitraljiranja ponovo je ranjeno nekoliko ranjenika, a dvojica su poginula. Ranjene su i neke izbeglice. Mnogi su u gužvi pogaženi i izranjavljeni. Naše bolničarke su još za vreme bombardovanja pojurile da prikupe i previju ranjenike.

Ovaj napad aviona na goloruki narod i decu izazvao je kod svih ranjenika još veće ogorčenje i mržnju protiv deceubica. To ogorčenje još više nas je sjedinjavalo sa ljudima iz zbeга, našim narodom, zbrisalo granicu između vojske i pozadine, brisalo granice verske i nacionalne pripadnosti. Postojale su samo dve strane. Na jednoj Nemci, Italijani i oni koji ih pomažu u ubijanju nedužne dece, nemoćnih žena, staraca i ranjenih boraca, i na drugoj oni koji se bore da zaštite i spasu bespomoćne od budućih pokora.

Posle kraćeg odmora i okrepčenja krenula je kolona izbeglica planinskim putem preko Oštrelja u Drvar. Po jakom mrazu od kojeg je i drveće pucalo išle su žene sa decom u naručju i zavežljajima na leđima, terajući pred sobom preostala goveda, ovce ili svinje. Mi ranjenici i dalje smo očekivali »voz« jer nas je komandant mesta uveravao da će brzo stići. Najzad je stigla mala lokomotiva sa nekoliko vagončića. Utovarili su nas i dovezli do jednog sela na sredokraći između Oštrelja i Drvara. Tu su nas smestili po seoskim kućama. Domaćini su nas

primili srdačno. Svi ukućani odreda nastojali su da nam na neki način pomognu i olakšaju bolove. Prosto su bili nesrećni ako bismo im nešto odbili. Ostala mi je u sećanju 10-godišnja domaćinova devojčiča koja je drugu, ranjenom u obe ruke, donela posudu da mokri. Plakala je što smo je isterali iz sobe i prišli da mu pomognemo. Svi su probdeli celu noć oko nas i ne pomišljajući na odmor.

Rano u zoru stigle su omladinke, stavile nas na nosila i ponele gazeći duboki sneg uz planinu Klekovaču. Prenele su nas do bolnice u Otaševcu. Sad više ne mogu da se setim koliko je bilo nas koje je trebalo preneti — 10, 15 ili 20. Kao što ne mogu da se prisetim ni koliko je i njih bilo. Ostalo mi je u sećanju samo to pod kakvim su nas teškim uslovima te devojke prebacivale. Nosile su nas na ramenima verovatno 8—12 kilometara, uz planinu, probijajući se po kamenu kroz šumu, sneg, duboke provalije i smetove. Sve su bile vrlo oskudno obučene, neke i formalno bose, bez opanaka, u starim čarapama i krpama. Pa i pored toga su usput pevale, šalile se i smejale. Nastojale su da nas zabave i da nam ublaže bolove. Ako bi se neka od njih okliznula i posrnula pod nosilima ispustivši ranjenika, ostale bi je korile zbog nepažnje. Pošto su nas donele i smestile u bolnicu, sa svima su se srdačno oprostile i u koloni, pevajući vratile se niz planinu.

U Otaševcu smo ostali nekoliko dana, jer je ubrzo jedne noći došao kurir iz Drvara i doneo upravniku strogo poverljivo naređenje od Milića Maksimovića, zamenika političkog komesara Centralne bolnice, da se još u toku noći izdvoje ranjenici i bolesnici koji mogu da se kreću i, prekim putem kroz planinu prebace sa opremom u selo Prekaju. Ostalim ranjenicima nije se smelo ništa govoriti. Upravnik i politički komesar izdvojili su nas oko 20 i uz pratnju bolničarki i naoružanih boraca uputili u Prekaju.

Tek u bolnicama smo počeli da shvatamo ozbiljno ovu neprijateljsku ofanzivu. Dotle, i pored bombardovanja Bihaća i bolnice u Petrovcu, kolona izbeglica na putevima i sveg drugog što smo doživeli i čuli od evakuacije iz Petrovca, kao i nepovoljnih vesti koje smo dobijali sa frontova (naše jedinice bile su se povukle i iz Bihaća) shvatili smo sve olako — kao neku lokalnu ofanzivicu na kakve smo već bili navikli. Pretpostavljali smo da će naše brigade i ovu ofanzivu brzo razbiti, kao od šale. Čak je po našem dolasku u Otaševac uprava bolnice počela da

pregrađuje neke veće prostorije da bi se ranjenici osećali ugodnije. Da bismo se malo našalili sa našim političkim komesarom, počeli smo da pronosimo glasove kako on to čini da bi se do-dvorio mladoj bolničarki koja je stigla sa nama iz Petrovca, jer je ona na jednoj konferenciji govorila da su velike prostorije neudobne za teške ranjenike.

Probijajući se kroz sneg uz pomoć bolničarki i drugova iz obezbeđenja stigli smo još istog dana u bolnicu u selu Prekaji. Odmah su nas pregledali, rasporedili po grupama i smestili u neku seosku kuću. Selo je bilo puno ranjenika, a novi su neprekidno pristizali iz bolnica i jedinica iz Like, sa Korduna, Banije, Grmeča, iz srednje Bosne i Bosanske krajine. I pored tolikog broja ranjenika, bolničkog osoblja i ljudi koji su donosili ranjenike, u selu nije bilo gužve. Sve se to odvijalo organizovano. Kako je koja grupa ili bolnica stizala, odmah su određeni lekari i rukovodioci obavljali preglede. Ranjenici i bolesnici raspoređivani su po grupama gde su ih rukovodioci grupa opet raspoređivali u ešeione, bataljone, čete. Bolnica je dobila vojničku formaciju. U štabove grupa, ešelona i bataljona, pa i u komande četa postavljeni su odabrani vojnički i politički rukovodioci. Komande su odmah prihvatale ranjenike i bolesnike, smeštale ih u određene kuće u selu u kojima su se odmarali i dobijali hranu. O lečenju se nije ni moglo misliti u ovakvoj situaciji.

Evakuacija ranjenika se obavljala pod rukovodstvom šefa saniteta Vrhovnog štaba dr Gojka Nikoliša. Pod njegovom komandom vršio se pokret bolnica od Prekaja prema jugu u pravcu nastupanja naših jedinica.

Ne sećam se tačno datuma kad smo krenuli iz Prekaje, ali mi se čini da smo u tom selu, smrzavajući se bez vatre, proveli dve noći i jedan dan, a onda rano izjutra krenula je velika kolona nosila, kola, konjanika, pešaka-ranjenika i bolesnika. Većina je zajedno sa lekarima i bolničarkama išla pešice. Pošlo se organizovano po ešelonima i četama. Ali se taj red brzo pokvario pošto je uz bolnicu krenuo i zbeg pa su se oko kola sa ranjenicima tiskali ranjenici-pešaci. lekari i bolničarke, zatim žene i deca iz zbega i pokušavali da stave na kola svoje stvari i usput se malo naslone i pridrže za kola. Kola su ličila na rojeve oko kojih se guralo, gužvalo, gundalo, cikalo. Žene su vriskale, deca pištala. Ta gužva izgladnelih i iznemoglih usporavala je pokret. Niko nije bio u stanju da raščisti tu gužvu, da otera od kola promrzle žene s decom. Ako je neko i pokušao, one su se

još čvršće pribijale uz bolnicu verovatno očekujući da će usput, pored ranjenika, i one dobiti nešto za jelo, da će biti smeštene pod krov i zaštićene od fašista. Zato su komande četa išle na začelju i prikupljale zaostale da ne bi u toj pustinji između Prekaja i Glamoča pali u ruke četničkim bandama.

Prvog dana pokreta prelazilo se preko krševitog terena, bez puta i staze. Išle se preko kamenjara i uvala pokrivenih zamrznutim snegom. Devojke i žene sa nosilima klizale su se i posrtale pod teretom, a ponekad i ispuštale nosila sa ramena. Po tom bespuću i konji sa ranjenim jahačima spoticali su se i posrtali, a često i padali, dok su kola prosto skakala s kamena na kamen i tresla ranjenike kao na situ. Ali su ranjenici ćutke. stežući zube podnosili bolove. Tako izmučeni, promrzli i gladni (ogrnuti jorganima i guberima ranjenici se nisu mnogo razlikovali od zbega s kojim su se bili izmešali) stigli smo do prvog konačišta, čini mi se u selu Vaganu. Konačarska ekipa stigla je nešto ranije, pripremila hranu i obezbedila prostorije za prenoćište. Drugarice iz ekipe izribale su i isparile vrelom vodom sve drvene delove. Ali mesta nije bilo dovoljno za sve ranjenike, pošto su žene sa decom iz zbega stigle pre ranjenika i zauzele mesta po kućama. Politički komesar Centralne bolnice, Milan Stanić, naredio je da se žene iz zbega ne diraju i po sobama je rasporedio samo najteže ranjenike i bolesnike. Za ostale su nameštene ležišta po stajama ili u zavetrini kraj vatre. Tako je veliki broj ljudi prodremao čitavu noć, a mnogi nisu ni čaj dobili. Niko zbog toga nije pravio pitanje jer su njihovi ležaji i topla večera bili ustupljeni prozebloj deci iz zbega. Sutradan, posle toplog čaja, nastavili smo put kao i prethodnog dana i nekako se dokotrljali do Glamoča. Tu je prema obećanju komande ešelona i lekara, trebalo dobro da se odmorimo. Ali kad smo stigli, saopšteno nam je da je Vrhovni štab naredio ubrzanje evakuacije zbog pritiska neprijateljskih jedinica na dolinu kroz koju je trebalo da prođemo.

Da bi se ubrzao pokret, u Glamoču su održani sastanci sa komandama ešelona, četa i ranjениčkih vodova, zatim sa članovima Partije i Skoja; održane su i konferencije sa svim ranjenicima i bolesnicima, osobljem i lekarima, zatim sa nosačima, konjevocima i vozarima. Govorilo se o vojnoj situaciji na frontovima i teškim gubicima koje trpe naše brigade na položajima, zadržavajući neprijatelja dok bolnica ne prođe. Tražilo se od svih da ulože sve snage i ubrzaju pokret. A naše kolone su prosto milele. Dešavalo se da kola stanu i zakrče put. Tada nastaje ko-

mešanje, zapitkivanje, stižu naređenja da se kreće, ali kolona i dalje stoji. Čuje se vika, grdnja, pretnja, ali sve uzalud. Kola ne kreću. I ja sam se nalazio blizu jednih takvih kola. Pogledam, ranjenik bez obe noge, muči se i batrga da se popne u kola uz pomoć bolničarke. Onda doznajemo da je čoveka priteralo i kola su morala da zastanu. Tako jedan, drugi, treći. A put uzan, svud okolo kamen i snežni nanosi. Ne mogu se obići, i čitava kolona mora da čeka.

Ni sa konačišta se ujutro nije uvek kretalo na vreme. Negde nije bilo dovoljno sudova da se svima odjednom podeli doručak i vruć čaj, negde lekari i bolničarke nisu stigli da pregledaju i previju sve ranjenike, mada su često i po čitavu noć previjali, a ujutro, bez odmora nastavljali pokret pešice, ne stigavši ni da jedu.

Sutradan se pokazalo u kolikoj su meri sastanci bili korisni. Još pre svanuća svi ranjenici su krenuli iz Glamoča. Bili smo zadovoljni i požurivali smo usput jedni druge. Ali nismo daleko odmakli. Još se ni magla nije podigla, a nad nama su zazujali avioni. U prvo vreme nismo obraćali pažnju na zvuk motora. Činilo nam se da će otići na drugu stranu. Onda se jedan pojavio iznad nas, zaštektao su mitraljezi, odjeknule eksplozije bombi. Kolona se razbila na sve strane. Ko god je mogao — tražio je zaklon. Ali uzalud. Neprijatelj nas je zatekao u pustom polju bez drveća. Pešaci su se zaklanjali po vrtačama, kraj stena, a ranjenici-jahači silazili su sa konja i legali kraj njih. Ko nije mogao da side s konja prilegnuo je samo čvršće konju uz leđa. Teški ranjenici ostali su na nosilima i kolima na otvorenom putu. Avion je leteo nisko i na svaku grupu bacao sitne bombe, zatim se vraćao i mitraljirao konje i pojedince koji su trčali i tražili zaklon. Preplašena stoka jurila je bez goniča i vukla kola sa ranjenicima. Kola su se zakačinjala jedna za druga, prevrtala, gazila ranjenike, a fašisti su u toj gužvi neprestano prosipali bombe. U jednom trenutku našao sam se sam kraj puta. Pokrio sam lice rukama pred zasenjujućom svetlošću očekujući da poletim u vazduh. Nisam osetio strah od smrti, samo me je poduzimala jeza i probijao znoj pri pomisli da mogu biti ranjen u noge. Prošao sam bez ikakvih povreda. Avionske bombe raznele su volovsku zapregu zajedno sa osam ranjenika. Poginuli su i neki ranjenici izvan druma, a neki su ponovo ranjeni.

Cim se avion udaljio pokret je nastavljen. Samo su lekari i bolničarke zastali da previju ranjenike i uključe ih u kolonu. Specijalne ekipe su pokopale poginule. Docnije, čim bi se pojavio avion naređivano je da svako ostane gde se zatekao. I mi smo zastajali, a avioni su dolazili i odlazili, zasipali nas bombama i proređivali dok su imali municije. Posle toga smo nastavljali pokret. Lekari i bolničarke preuzimali su svoj posao, a određene ekipe opet su sahranjivale poginule. Zato smo se raspitivali za svoje brigade i po bezbroj puta na dan ustajali na noge proveravajući da li možemo sami da se krećemo. Proračunavali smo za koliko dana ćemo moći da napustimo bolnicu. Svi smo želeli samo jedno — da se što pre vratimo u svoje čete. Ali najčešće su od svega toga ostajale samo želje. Pojedinci su pisali svojim drugovima i rukovodiocima u brigadama i molili da ih izvuku iz bolnice.

Dešavalo se da neko od ranjenika sretne nekoga iz štaba svoje brigade. Dugo bi ga molio i ubeđivao da ga povede sa sobom. Ti bi ga drugovi saslušali ali bi mu ipak posle savetovali da je za njega bolje da ostane u bolnici. To nam je padalo teško i nikako nismo mogli da shvatimo zbog čega nas naši rukovodioci iz jedinica ne primaju u brigade. Svi su nam odreda govorili da je za nas ranjenike za sada ipak najbolje da ostanemo u Centralnoj bolnici, da smo tu sigurniji nego u brigadi koja mora da vrši svakodnevne pokrete i da vodi borbu sa neprijateljem. Uzgred su nam napominjali da je ta bolnica za sada naša vojna jedinica i da od nas samih zavisi život u njoj, stanje i uslovi lečenja, evakuacija i ishrana ranjenika u pokretu itd. Takve napomene su nas ljutile jer ni mi sami nismo imali drugačije shvatanje. Pa sve poslove u bolnici, čak i u ovom pokretu, osim lekarskih i bolničarskih — obavljali su ranjenici, bolesnici i invalidi! Svi desetari, vodnici, komandiri, komandanti, intendanti, ekonomski i politički komesari, partijski rukovodioci od vođa do štaba grupe bolnica bili su ranjenici i bolesnici. Doduše, Centralna bolnica sa tolikim ranjenicima i osobljem predstavljala je u ovom pokretu ozbiljan problem za čitavo naše vojno i političko rukovodstvo, pa i za druga Tita lično. Dr Gojko Nikoliš, u svom izveštaju Vrhovnom štabu od 11. februara, pisao je da se od Glamoča prema Livnu nalazi u pokretu 600 ranjenika, u Glamočkom polju 380, na putu od Mliništa oko 450 i sa pravca Prekaje 900, što je znatno premašivalo broj od 1.000 ranjenika, koliko se računalo da ih treba evakuisati. Ranjenici su

bili podeljeni u tri grupe ešelona: prva 500, druga 460, treća 350, što iznosi ukupno 1.310 ranjenika.

»Dok se prva polovina kreće u potpunom poretku sa potpunim rukovodstvom (komandanti grupa i ešelona, politički komesari i delegati, intendanti i ekonomski) dotle se druga polovina kreće još uvek stihijno, ranjenici su nedovoljno obezbeđeni u pogledu smeštaja, ishrane, brzog prevoza i sanitetske službe. Velike patnje pretrpeli su na putu Oštrej—Mlinište—Glamoč.«

Dok se prva polovina kretala pravcem Martin-Brod — Drvar — Prekaja — Glamoč, druga je išla prugom Oštrej — Mlinište, gde su bili izloženi ogromnim nedaćama. Pa i pored svih nepovoljnosti nijedan ranjenik nije izostao, još manje da je pao u ruke neprijatelja.

Teških ranjenika na nosilima je bilo oko 700. Zato je od saniteta VŠ bilo predloženo da se ranjenici razvrstaju u grupe, čime bi se ubrzao pokret ranjenika, jer bi konjanici i pešaci mogli samostalno da se kreću, a sva pomoć i sredstva za prenošenje teških ranjenika bi se koncentrisala na jednu grupu (teških ranjenika), što bi smanjilo gužvu i gomilanje ljudstva po putevima i izlaganje bombardovanju neprijateljskih aviona. Pošto je u izveštaju naveo i veliku nestašicu sanitetskog materijala, zbog čega u pojedinim ešelonima ranjenici nisu previjani po 5—6 dana, Vrhovni štab je brzo intervenisao upućivanjem pomoći u ljudstvu za organizaciju transporta ranjenika. Ta je pomoć došla do izražaja već u Livnu gde je bila stigla prva grupa ranjeničkog ešelona.

»Ovde je stavljeno sve u pokret — piše Aleksandar Ranković drugu Titu — da se ranjenicima na prolazu kroz Livno pruži što veća pomoć u hrani, toplom čaju i kafi. Svi, i CK Škoja, naši instruktori, mesne vojne i civilne vlasti, partijska organizacija, svi su na nogama i pomažu. Ranjenici, iako u ovoj grupi ešelona ima dosta teških pevaju kroz Livno i kliču: Ziveo naš vrhovni komandant drug Tito.

Najteže je pitanje kod zaraznih bolesnika. Predlog druga Gojka je razumljiv i s jedne strane opravdan. Ali ja se kolebam i ne mogu sam da se odlučim, jer nisam sasvim siguran da će biti obezbeđeni od neprijateljskog besa.«

Drug Tito je 12. februara 1943. u pismu Rankoviću dao iscrpna uputstva o daljem postuoku sa ranjenicima i izbeglicama, insistirajući da se pokret ranjenika ne forsira ka Prozoru, jer su se tamo očekivale borbe, a sanitetski materijal da se prikuplja »ne rekvizicijom već dobrovoljnim davanjem«.

Za ranjenike je odvajano sve što je stajalo na raspolaganju u Vrhovnom štabu i štabovima divizija. Mi, ranjenici, nismo o tome ništa znali. Kretali smo se sami, bez oružja i oružane pratnje, a svuda oko nas je tutnjalo, vodile se borbe. Od Livna smo osetili veliko poboljšanje u pokretu bolnice. To je bio rezultat

angažovanja drugova Tita i Rankovića oko naše evakuacije. Na putu od Livna svaku noć smo proveli pod krovom i dobijali hranu, topli čaj ili kafu, što nije bilo nimalo jednostavno organizovati jer se prolazilo kroz popaljena i porušena naselja. Za vreme zastanaka ranjenici su i previjani. Vreme dolaska, zadržavanja i polaska svake grupe iz naselja moralo se tačno proračunati. Nastojalo se da se svi pridržavaju toga kolikogod je bilo moguće. Na taj način se omogućilo svim ranjenicima i bolesnicima da se odmore. Mnogo ljudi i žena bilo je angažovano oko prebacivanja nesposobnih za pokret. Bilo je tu i mnogo instrumenata, sanitetskog materijala, posteljine, posuda, namirnica. Omladinke su nosile ranjenike, gonile stoku koja je vukla kola, vodile konje pod ranjenicima i nosile na leđima sanitetski materijal. Za sve je trebalo obezbediti ishranu i prenočište i sve ih uklopiti u kolonu za vreme pokreta, odmora i raspodele hrane da se ne bi stvarala gužva.

Ranjenička kolona je tekla neprekidno. Nigde joj nije bilo kraja — kao da je izvirala. Broj ranjenika i bolesnika stalno je rastao i pored toga što su svakodnevno mnogi »prezdraveli« odlazili u svoje brigade. Neprijatelj je vršio stalno pritisak u pravcu kretanja kolone. Brigade su uz velike gubitke zadržavale neprijatelja. U bolnicu su stizale naredbe: »Ubrzajte pokret ranjenika«. Štabovi grupa i ešelona čitali su te naredbe ranjenicima i tražili od njih da se žure, jer se vojna situacija stalno pogoršavala. Vrhovni štab je 23. februara naredio da se sledećeg dana u svanuće nijedan ranjenik ne sme zateći u Livanjskom i Duvanjskom polju.

— Ja ću ići pešice! ... Ja mogu na kola!... Ja na konja — čulo se među ranjenicima posle ovog naređenja.

Mnogi, koji su se dotle vozili u kolima ili jahali konje, krenuli su pešice; oni sa nosila prešli su na kola ili konje. Naređenje Vrhovnog štaba izvršeno je u potpunosti. Svi ranjenici i bolesnici našli su se do određenog dana na prostoru oko Sčita gde su bile i naše brigade.

Borbe su se vodile oko Prozora i Konjica. Jedinice 2. proleterske divizije oslobodile su, u toku napada 16. i 17. februara, Drežnicu i Grabovicu, a 1. proleterska zauzela je 18. februara Ivan-sedlo i sva neprijateljska uporišta na pruži od Tarčina do Konjica, 3. divizija je 16. februara oslobodila Prozor, a 20. februara uništila neprijatelja u Rami. U Jablanici je 4. proleterska brigada 22. februara zaplenila veliku količinu opreme i naoružanja i zarobila 800 Italijana. Stvoreni su povoljni uslovi za

prodor u Hercegovinu i Crnu Goru. Ali, moralo se čekati na bolnice. Neprijatelj je to iskoristio, koncentrisao velike snage i izvršio protivnapad na naše jedinice. Nastale su ogorčene borbe, naročito oko Konjica.

EVAKUACIJA TIFUSARA

Čitava kotlina u kojoj smo zastali tutnjila je. Pucnji topova, brujanje aviona, eksplozije bombi, klokotanje mitraljeza — sve se slilo u jedan stravičan tutanj. Zemlja se tresla. Sa položaja su pridolazili novi ranjenici. Od njih smo saznali da fašisti besno nasrću na naše položaje nastojeći da se dokopaju puta kojim je trebalo da prođe bolnica. Pritiskala nas je nezvesnost i mučilo pitanje da li će naše brigade uspeti da odbace neprijatelja i omoguće prolaz bolnici.

Tek tu, kod Sćita, doznao sam da su s nama na jug krenuli i tifusari. Dugo se govorilo da su ostavljeni u Bosanskoj krajini. Veoma me je obradovala vest da su još živi drugovi koji su upućeni na rad među tifusare. Mnogi od njih, a među njima i Mica Zeković, Dušan Đurić, Miša Jovanović, Mira Ivanović, Mitar Piletić, Stanko Martinović, zarobljenik dr Bušatlić, bili su na moj predlog upućeni na rad u Jasikovac. Upravnik bolnice tifusara Stanko Martinović pričao mi je da su u prvo vreme bili u nedoumici da li da se tifusari uopšte pokreću sa Glavnom operativnom grupom, zbog opasnosti koju su predstavljali za vojsku i stanovništvo. Dr Nikoliš je predlagao da se tifusari ostave u Bosni i da se odrede potrebne jedinice za obezbeđenje, jer bi njihovo pokretanje predstavljalo »... opasnost koja bi imala katastrofalne posledice po celokupnu vojsku i narod«. Drug Tito je 11. februara izdao naređenje da se tifusari evakuišu sa ostalim ranjenicima i bolesnicima prema Hercegovini. Istog dana otpočela je priprema i prebacivanje tifusara iz bolnice Jasikovac u kojoj ih je bilo 565. Već sutradan se pokazala od kakvog je značaja bila ova odluka.

12. februara, rano izjutra, ustremilo se 12 nemačkih aviona na zgrade bolnice u Jasikovcu. Uz jeziv fijuk, »štuke« su prosipale bombe na zgradu i mitraljirale najbližu okolinu. Istovrivši smrtonosni tovar nemački pirati bi odlazili po novi, ponovo se vraćali, zasipali bombama i mitraljeskim rafalima bolničke zgrade. Toga dana vraćali su se nekoliko puta. Sutradan su produžili sa bombardovanjem i mitraljiranjem bolnice dok je nisu

potpuno razrušile. Od bombardovanja je poginuo jedan bolesnik sa bolničarkom, jer su svi bolesnici bili pre toga izneti iz bolnice.

Pošto je dobio naređenje za evakuaciju tifusara, komandant Prvog bosanskog korpusa NOVJ, Košta Nad, odmah je pozvao dr Vasu Butozana, sanitetskog referenta korpusa i upoznao ga sa naređenjem Vrhovnog štaba o evakuaciji tifusara iz Jasikovca i naredio mu da odmah organizuje prebacivanje tifusara. Odredio je odgovorne ljude i vojnu jedinicu koja će pomoći evakuaciju bolesnika. Pri tom je podvukao da se evakuacija mora izvršiti tako da sledećeg dana nijedan bolesnik ne sme da se zatekne u zgradi bolnice pošto postoji opasnost od fašističkog bombardovanja.

Određeni drugovi odmah su se uputili u Jasikovac i uz pomoć uprave i osoblja bolnice otpočeli sa prebacivanjem bolesnika i opreme prema Glamoču. Bolesnici su tovareni u vagone šumske železnice i prebacivani prugom do Mliništa, a odatle sankama dalje ka Glamoču. Pošto svi bolesnici nisu mogli odjednom da krenu prvom »kompozicijom«, ostali su izneti iz bolnice i sklonjeni dublje u šumu. Zato fašističke bombe iz aviona nisu ni pogodile cilj —• bolesne tifusare.

Na žalost, iako su se naši teško bolesni drugovi spasli bombi, mnogi od njih nastradali su od zime i snega. 13 je umrlo od hladnoće, nekima su promrzle noge, ruke i drugi delovi tela, a neke je zahvatila gas-gangrena. Nedovoljno obučeni i obučeni, pod slabim pokrivačima, morali su da leže ceo dan na snegu i mrazu. Dok su očekivali voz nemački avioni su ih otkrili i bombardovali. Tom prilikom, pored ostalih, poginuo je i dr Zunković. Čim su za to saznali drugovi iz Vrhovnog štaba uputili su pomoć za evakuaciju tifusara i odredili komisiju da ispita čijom krivicom su ti bolesnici nastradali.

Prebacivanje tifusara od Mliništa, a pogotovu od Glamoča, bilo je mnogo bolje organizovano jer su osoblju i rukovodstvu bolnice pomagali članovi Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba (dr Herbert Kraus i dr Miroslav Slezinger). U ovu bolnicu su prebačeni svi tifusari i iz brigadnih bolnica i direktno iz jedinica. Broj bolesnika je stalno rastao pa je sanitetski referent Vrhovnog štaba uputio kao ispomoć u radu dr Radoja Mijuškovića, dr Stefi Stajnera i dr Radonjića.

Ishrana bolesnika bila je mnogo bolje organizovana, obroci su povećani, a pokret je izvođen tako da su bolesnici svaku noć provodili pod krovom. Smrtnost je bila smanjena.

Da bi zaštitile vojsku i stanovništvo od zaraze, ispred kolona tifusara išle su konačarska i higijeničarska ekipa sa dr Štajnerom na čelu. Uz pomoć drugova iz komande mesta i narodnooslobodilačkih odbora određivana su mesta za konačište i odabirane zgrade pri kraju naselja. Ukućani su iseljavani, prostorije čišćene i provetravane, svi drveni delovi pareni vrelom vodom i ribani. Unošena je sveža slama za ležišta. Stanovništvu nije dozvoljavan dodir sa bolesnicima. Posle odlaska određene ekipe su čistile prostorije, spaljivale slamu i ponovo parile drvenariju. Posebne ekipe bolničkog osoblja išle su na začelju kolone, prikupljale zaostale bolesnike i sahranjivale one koji bi umirali u putu.

Da bi se sprečilo dalje širenje zaraze organizovano je parenje veša, odeće i posteljine bolesnika i osoblja. Ove mere doprinele su naglom smanjenju smrtnosti naročito na putu od sela Vidimlje, odakle je i počela organizovana evakuacija tifusara pa sve do Sćita pred Prozorom.

Niko od bolesnika nije ostavljen, niti je pao neprijatelju u ruke, mada je začelje stalno bilo na domaku fašističkih trupa.

Tako okupljeni — nas nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika zajedno sa osobljem bolnice, nosiocima nosila, konjevocima i goničima stoke, sa velikim brojem konja i kola — pratili smo borbu koju su vodile naše jedinice protiv nemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih snaga u Prozorskoj kotlini da bi nas zaštitile od fašističkog besa. Bili smo uvereni da će ih naše jedinice razbiti i omogućiti nam da nastavimo pokret prema planu vrhovnog komandanta.

»BITKA ZA RANJENIKE«

Sećanja na dane u okolini Sćita su nezaboravna. U bolnici je vladalo vedro raspoloženje. Na sve događaje oko sebe gledali smo prilično optimistički. Verovatno je na nas uticalo saznanje da se u blizini nalaze naše brigade. Svako je u tome video mogućnost da se oslobodi bolnice i prebaci u svoju četu, makar bez znanja lekara i uprave bolnice pa i bez saglasnosti drugova iz štaba brigade kojoj je pripadao. Tu smo se našli i sa drugovima iz svojih brigada koji su pristizali kao ranjenici sa položaja. Oni su nam donosili vesti o opštoj bojnjoj situaciji na položajima, o drugovima i poznanicima iz naših četa i bataljona. Pričali su nam kako Nemci i Italijani, a naročito njihove sluge — ustaše

i četnici — jurišaju na naše položaje kao besni psi, a naši ih dočekuju i smiruju zauvek.

Imali smo tačan pregled događaja na našim frontovima, znali broj ubijenih fašističkih vojnika, zaplenjenog oružja, municije i dr. Može se zamisliti naša radost dok smo slušali drugove koji su pričali kako su mitraljezima oborili dva aviona i zarobili posadu koja je iskočila padobranom i pokušala da pobegne. Uхватili su je omladinci i omladinke toga kraja, vezali i doveli u komandu mesta. A onda su ti, koji su onako podmuklo napali i pobili na Oštrelju, 28. januara, onu promrzlu gomilu dece, žena, staraca i ranjenika, bedno svaljivali krivicu jedan na drugog i na svog Hitlera.

Svakodneve informacije o stanju na našim položajima i na istočnom frontu povoljno su uticale na raspoloženje u bolnici. Izdavane su i zidne novine. Sanitetski odsek Vrhovnog štaba izdao je list »Ranjeni partizan«. Dr Nikoliš je sve vreme uglavnom provodio sa ranjenicima i često govorio o situaciji i problemima bolnice. Komande grupa, ešelona, bataljona i četa iskoristile su ovaj zastoj za održavanje partijskih i skojevskih sastanaka, zatim sastanaka osoblja i konferenciju ranjenika i bolesnika. Pretresalo se ponašanje drugova u pokretu. Izvršena je preraspodela rukovodstva, lekara i osoblja, popunjavana upražnjena mesta. Organizovani su lekarski pregledi i naknadno razvrstavanje ranjenika i bolesnika u grupe, ešelone i čete. Lekari i bolničari vršili su neophodne operacije i previjanja. Obavljeno je parenje, pranje i krpljenje odeće i obuće. Organizovana je opravka starih i izgradnja novih nosila. Kulturni odbor je spremao, a koliko se sećam i održao, jednu priredbu. Sve su to obavljali, uglavnom, sami ranjenici uz sudelovanje osoblja bolnice, lekara i bolničarki.

Održavani su i vojni časovi sa pokretnim ranjenicima i bolesnicima. Jednom rečju, svi ranjenici i bolesnici, kao i osoblje, nalazili su se stalno u mobilnom stanju. Vršeći pripreme nestrpljivo su očekivali naređenje za pokret.

Broj ranjenika je iz dana u dan opadao i pored toga što su sa položaja svakodnevno donošeni novi a lekari bili škrti u izdavanju otpusnih lista. Mnogi su bez ičije dozvole odlazili u svoje jedinice. Dr Nikoliš nije mogao gotovo ništa da uradi. Gomila ljudi ga je stalno opsedala u nadi da će on biti popustljiviji od svojih kolega i izdati im otpusnice. Komande grupa morale su svakodnevno više puta da se sastaju da određuju

zamenu članovima komande i drugim funkcionerima koji su toga dana odlazili iz bolnice. Niko se zbog toga nije ljutio pošto je većina od nas samo čekala zgodnu priliku da izađe sa svojim razlozima pred dr Gojka Nikoliša i izmoli dozvolu za odlazak u brigadu.

Takvo je bilo stanje u Centralnoj bolnici kad je 27. februara stiglo naređenje Vrhovnog štaba da se izdvoje svi teški ranjenici i pripreme za pokret. Izenadilo nas je da teški ranjenici treba da krenu ne sa jedinicama prema jugoistoku nego natrag, u selo Prekaju u Bosanskoj krajini. To nas je zabrinulo. Samo pre četiri dana iz Vrhovnog štaba je naređeno da se svi ranjenici najhitnije evakušu iz Livanjskog i Duvanjskog polja zbog nadiranja Nemaca od Kupresa i Bugojna, a sada, tek što smo donekle izmakli opasnosti i približili se našim jedinicama, moramo ponovo u taj ugroženi kraj, daleko od naših divizija!? Počeli smo polako da shvatamo da su naše jedinice zapale u tešku situaciju. Kasnije smo sve saznali.

Iako nismo želeli da se udaljujemo od svojih brigada, morali smo da izvršavamo naređenja svojih komandanata, bez obzira na lična osećanja i mišljenja. Odmah smo otpočeli sa pripremama za pokret. Izdvojeni su svi teški ranjenici i raspoređeni u grupe. U jednoj su bili ranjenici za nosila, a u drugoj oni koji su mogli da jašu na konjima.

28. februara izjutra sve je bilo spremno; ranjenici su ranije probuđeni, dat im je doručak. Očekivao se samo znak za polazak. Uto je stiglo naređenje Vrhovnog štaba da se pokret odlaže i da ranjenici ostanu gde su do daljeg naređenja. Svima nam je laknulo. U ešelonima se promenilo raspoloženje. Počeli smo da se šalimo i pevušimo. Bolničarke i higijeničari takođe. Zakazani su skojevski i partijski sastanci i četne konferencije da bi se proanaliziralo kako je izvršeno izdvajanje teških ranjenika i kako su izvršene ostale pripreme za pokret. Sve je u logoru brujalo od živosti. Na žalost, ta veselost nije dugo trajala. Negde oko dva sata, kao grom iz vedra neba, stiglo je novo naređenje: »Teški ranjenici da se sprema za pokret«, ali ne prema jugoistoku sa jedinicama, niti za Prekaju u Bosansku krajinu, već pored Bosanskog Grahova, negde za Liku.

Najednom se sve umirilo. Otkazani su svi sastanci, prekinuti svi poslovi sem priprema za pokret. Radilo se ćutke. Svi smo naslućivali težak položaj naših brigada i divizija. Niko nije više izražavao svoje želje i namere. Izvršavali smo savesno sve

postavljene zadatke i naređenja. Za nepun sat svi teški ranjenici ponovo su bili pripremljeni za pokret. Ali nakon višesatovnog iščekivanja, popodne je opet stiglo saopštenje da se pokret odlaže do daljeg naređenja. Međutim, svuda oko nas, u brdima, odjekivale su eksplozije, klokotali mitraljezi. Naše brigade vodile su ogorčene borbe. Ginuli su i ranjavani mnogi naši drugovi. I to samo zbog nas, ranjenika. Sve veći broj ranjenika, bolesnika i invalida, pa i lekara i bolničarki i ostalog osoblja, počeo je da odlazi u potragu za »svojom« borbenom jedinicom. Većina njih, koji su mogli na neki način da se kreću, makar i na konju, bez obzira na stanje rane i bolesti, posle saopštenja o obustavi pokreta ranjenika, zahtevala je od lekara i komande da ih otpuste iz bolnice. Mnogi su odlazili i bez dozvole. Pojedinci su ustajali sa nosila iako su im noge bile polomljene. Krv im je probijala kroz zavoje, a oni su, prigušujući bolove, uveravali lekara da su sposobni za pokret. Mnogima su suze navirale na oči dok su im lekari objašnjavali stanje rana i posledice koje bi nastupile usled kretanja. I pored toga, mnogi su samovoljno napustili bolnicu, a s njima i veliki broj »starih bolničarki« iz brigada.

Zabrinutost, a donekle i strah među ranjenicima, pojačavale su i razne nepovoljne vesti koje su pristizale sa položaja. Komande su odabrale i naoružale izvestan broj ranjenika i bolesnika, formirale vodove i odeljenja za obezbeđenje i odbranu bolnice na bivaku i u pokretu, popisale sve oružje i bombe koje su posedovali ranjenici i bolesnici i naredile da ga drže u pripravnosti.

Za sve vreme dok su naše jedinice vodile ogorčene borbe za ranjenike, drug Tito je naređivao štabovima i direktno poručivao borcima da ni po koju cenu ne smeju propustiti fašiste u Prozorsku dolinu u kojoj su se nalazili ranjenici.

5. marta stiglo je naređenje Vrhovnog štaba da se svi pripremimo za pokret u centralnu Bosnu, a samo nekoliko sati kasnije usledilo je drugo, u kome je stajalo da će svi ranjenici i bolesnici biti prebačeni u Hercegovinu, kuda su nastupale naše brigade. Ovo poslednje izazvalo je takvo uzbuđenje u logoru da su ranjenici počeli da se dižu sa nosila, bacaju kape uvis, uzvikuju »Živeo drug Tito«, »Živeo Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije«, »Živeo Vrhovni štab«. Odjekivali su pesme i smeh. Svi su počeli da se spremaju za Dokret kao da su se bojali da će se pravac pokreta izmeniti ako se blagovremeno ne

krene. Mnogi teški ranjenici silazili su sa kola i konja da bi svoje mesto ustupili još težim, da bi se što pre krenulo, a oni su pošli pomoću štaka i rakiji iako su im politički rukovodioci i lekari to zabranjivali. Ovo oduševljenje nosilo je ranjenike u pokretu cele noći.

Kada smo prolazili pored delova 4. crnogorske brigade, koja je vodila borbe s Nemcima nedaleko od mesta pored kojeg smo upravo prolazili, svi smo zaželeli da im se na neki način odužimo i zahvalimo jer nam je bilo poznato kakva su herojstva toga dana činili Crnogorci samo da bi zadržali Nemce i koliko ih je zbog toga izginulo. Culi smo kako je zamenik političkog komesara jedne čete, omladinka Vukosava Mićunović, obilazila preostale borce na položajima, pošto im je izginula cela komanda čete, i govorila im: »Drugovi, izginućemo ali položaje ne smijemo napustiti... Samo preko nas mrtvih Nijemci mogu doći do ranjenika«; i kako je komandant 2. bataljona 4. crnogorske, Niko Strugar, dobivši naređenje od druga Tita da položaje ne smeju napustiti dok ne prođe i poslednji ranjenik, poslao zajedno sa svojim borcima odgovor: »Nećemo pustiti neprijatelja pa makar svi izginuli«.

Prolazeći pored tih boraca užurbali bismo se i ispravljali kao na smotri, trudeći se da što manje ramljemo, da bismo izgledali što vojničkije. Iako je bio mrkli mrak mahali smo im. Sve se to odvijalo ćutke jer se pored položaja moralo prolaziti u tišini. Suze su nam tekle od neke miline; brzo smo ih brisali kao da ih je neko u mraku mogao videti. Pojedinci su istrčavali iz kolone, grlili i ljubili borce i ćutke se opet vraćali u kolonu. Ovakvi postupci naših drugova nisu zbunjivali borce. Poneki od njih upadali su među nas, raspitali se iz kojih smo brigada, grlili nas i zaželeli nam srećan put.

Bio je to susret koji nam je dao novu snagu i elan. Divno je to naše ratno drugarstvo i bratstvo!

Ovaj tempo u pokretu od Sćita zadržali smo sve do Neretve. Ne zaustavljajući se nigde žurili smo da što pre pređemo reku i tako izbegnemo da nam Nemci preseku put. Odmarali smo se samo prvi deo noći, zbog čega se nismo mnogo udaljivali od puta. Nismo iščekivali ni kamione niti druga prevozna sredstva. Čak smo i kroz Prozor prošli ne zadržavajući se ni sata da bismo izbegli napade aviona koji su nas stalno mitraljirali, mahom na povratku sa bombardovanja položaja naših brigada.. Ti položaji sada i nisu bili daleko od puta kojim smo se kretali.

I pored toga jedan ešelon konjičke grupe, s kojim sam se i ja kretao, zamalo što nije nastradao u selu Sćipe u kome smo konačili, a gde smo stigli kasno u noć. Odmah smo se bez večere razmestili na spavanje po kućama. Usled velikog umora i pozleđenih rana s jedne (meni je te noći bilo toliko teško da su dva puta pozivali Senku i Sofiju da mi daju injekcije), i stalnih pucnjava i eksplozija oko nas, s druge strane, malo ko je zaspao.

Čim je zabelela zora svi smo požurili da se što pre dohvatimo druma. Zahvatila nas je neka nervoza pa nikako nismo mogli da se skrasimo na jednom mestu. Baš zahvaljujući toj nervozi izbegli smo Nemcima koji su se toga jutro rano spustili s brda u ovo siromašno selo i zauzeli ga, ali kada su ga ranjenici već bili napustili. U selu se zatekao samo jedan drug koji je proveravao po kućama da nije ko zaostao. Pripucali su na njega i poslednju grupu ranjenika koja se već spuštala na drum. Ali niko nije bio ni ranjen ni poginuo.

Zureći tako prema Jablanici, nailazili smo na tragove borbe: uništena kola, i kamione, topovske kare i topove, mitraljeze i puške, prazne čaure, prosutu municiju i drugu ratnu opremu. Iz bistrice vode virile su zelene uniforme, leševi neprijateljskih vojnika, a pored njih uništeni vojni materijal. Na tim položajima naši drugovi su strašno potukli italijanske fašiste. To je bilo obeležje jednog poraza kakvo nikad niko od nas nije video. Zadivljeni, zaustavljali smo se da procenimo težinu fašističkog poraza. Zivo smo diskutovali ne obraćajući više pažnju kako idemo. Iznenada je do mene doprlo tiho naređenje: »Hajde u kolonu, požurite. Pazi kako ideš, doterajte se malo! Pred nama je drug Tito i Vrhovni štab. Proći ćemo pored njih«.

Trgao sam se i pojurio u kolonu čisteći odelo i nameštajući kapu. Slično su postupali i ostali ranjenici. Začas smo uspostavili red u koloni, trudeći se da izgledamo što pristojnije i što vojničkije pred vrhovnim komandantom. Čak smo pokušavali i da čvršće gazimo dok smo polako prolazili pored njega uzdignute glave i okrenutog pogleda prema dragom drugu i rukovodiocu. Nastojali smo da ga što duže gledamo i upijemo taj mili lik. A drug Tito je sa čiča-Jankom i još nekim članovima Vrhovnog štaba stajao ozbiljan pred nekim udubljenjem ili ulazom u pećinu, pokraj puta, otpozdravljao nam i posmatrao nas onakve kakvi smo bili — malo smo ličili na borce i ratnike iako smo se svim snagama upinjali da ostavimo kakav-takav vojnički utisak. Pre svega, malo ko od nas je imao oružje, to glavno obeležje borca, a svaki je nosio na leđima guber, šarenicu, jorgan ili ša-

torsko krilo, torbe i zavežljaje. Više smo ličili na zbeg nego na borce.

Ja sam vukao jorgan, pisaću mašinu i veliku kožnu torbu sa partijskim i političkim materijalima, pričama Vukajla Kukulja i crtežima mladog slikara Hašimbegovića. Strašno sam se stideo što takav prolazim pored druga Tita, ali zar sam smeo da bacim te stvari kad nije bilo drugog ko bi ih poneo. Malo dalje od pećine, verovatno po naređenju druga Tita, presreli su nas kamioni i prevezli do Gračanice. Tu su nas istovarili i vratili se natrag po drugu partiju ranjenika. Dok smo sačekivali drugove i odmarali se pod drvećem na brežuljcima, naišli su avioni i počeli da bacaju bombe i mitraljiraju. Nedaleko od nas ležala je sakupljena municija zaplenjena od Italijana. Bombe su je pogodile i izazvale jaku eksploziju. Tada je neprijatelj otpočeo sistematsko bombardovanje terena. Bili smo prinuđeni da prekinemo odmor i krenemo opet pešice za Jablanicu. Usput smo se mešali sa borcima koji su se žurili na položaje. Oni su nam pokazivali topove i kamione zaplenjene od Italijana koji su ležali kraj puta i svedočili o žestini protekle borbe. U toku razgovora nešto je zatutnjalo iza naših leđa. Počeli smo zbuđeno da se okrećemo i tražimo mesto gde bismo se zaklonili. Ali, to su bili naši tenkovi takođe zaplenjeni od Italijana.

Našem zadovoljstvu i ponosu nije bilo kraja kad smo saznali za to. Kao deca piljili smo u tenkove koji su pored nas odlazili na zadatak. Prosto sam goreo od želje da dodirnem rukom jedan od njih, da ga pomilujem. Činilo mi se da tek sa tenkovima mi, partizani, postajemo savremeni ratnici i da će naši drugovi napraviti s njima čuda, prosto preokrenuti čitavu vojnu situaciju u našu korist.

Kroz Jablanicu naša kolona je morala da prođe bez ikakvog zadržavanja, pošto je u toku dana varošica bila teško bombardovana. Pričali su nam da je poginulo i ranjeno preko 50 vojnika i ranjenika.

Varošica je bila prilično porušena, a mnoge zgrade zapaljene, pa je sva okolina mirisala na izgoretinu. Na sve to nismo mogli mnogo obraćati pažnju jer su nas stalno požurivali prema prelazu da bismo još u toku noći prešli Neretvu. Prelaz je bio pored samog Dorušenog železničkog mosta. Naši inženjerci su izgradili provizoran most, koristeći delove bivšeg mosta. Pred prelazom smo zatekli gužvu. Vojska i ranjenici, izbeglice i zarobljenici, svako je žurio da što pre pređe preko reke. Mnogi rukovodioci morali su da se umešaju oko uspostavljanja reda.

Vrhovni štab odredio je za pomoć ranjenicima Krsta Popivodu, Sretena Zujovića, Boža Milačića i još neke. Ne znam da li "bih uopšte uspeo da pređem na drugu stranu da mi Krsto Popivoda nije dodelio dva Italijana koji su mi pomagali i nosili stvari. »Most« je bio strm i uzan, visoko iznad hučne reke. Sve je to izazivalo vrtoglavicu i strah, naročito po mraku. Mnogi su ga prešli bauljajući na rukama i kolenima. Posebne teškoće izazivalo je prenošenje teških ranjenika na nosilima. Taj posao su obavljali Italijani zarobljenici. Onako iscrpeni i nevični za napore, saplitali su se i posrtali, ispuštali nosila, vriskali od straha i psovali. Ništa lakši i bezopasniji nije bio ni izlazak s mosta koji je serpentinom išao uz obalu Neretve visoko uz brdo. Od ovih serpentina izdvajale su se mnoge stazice, pa su mnogi ranjenici, ne znajući koja je prava, zalutali. Zalutao sam i ja i našao se daleko, na suprotnoj strani od pravca pokreta. Osvestio sam se tek kad je neka svetlost zableštala preda mnom. Tek tada sam primetio da sam sam. Uplašen tiho sam dozivao »drugovi, drugovi!« Imao sam sreću. Naišao sam na patrolu koja mi je objasnila da sam krenuo prema položajima odakle se pojavljuje ona svetlost. Pokazali su mi pravac kretanja ranjenika i ja sam se vratio. U tom lutanju prošla mi je čitava noć. Na pravi put izašao sam tek u svitanje. Umoran i promrzao zastao sam kraj jedne vatre da se ogrejem. To su bili borci iz Dalmatinske brigade. Usrdno su me primili, ustupili mi najbolje mesto kraj vatre, a jedna drugarica mi je skuvala čaj. Slušao sam njihove razgovore. Jedan je pričao kako su naši tenkisti iznenadili četnike u Jablanici. Misleći da im Italijani idu u pomoć, istrčali su radosno u susret svojim saveznicima. Iskupila se velika gomila. Čak se jedan bradonja spremio da drži govor. Naši tenkisti su se pravili nevešti dok se nisu lepo namestili, a onda su zasuli izdajnike vatrom iz mitraljeza. Drugi borac je pričao kako je jedna stara Banijka odgovorila drugu Titu kad ju je zamolio da se skloni i propusti borce da pređu preko mosta. Tito je sa Pratećim bataljonom trebalo da pređe preko Neretve. Kako je na prelazu bila velika gužva koju su uvećavale izbeglice, drug Tito je pokušao da interveniše da propuste vojsku. »Majko, pričekaj malo dok prođu borci« obratio se on ženi, a ona ga je pogledala i ironično upitala:

— Borci? I ti si mi borac! Ako si borac gde ti je puška?

Drug Tito se samo nasmešio. Umešali su se i neki drugovi iz Pratećeg bataljona i pomogli da se raščisti prelaz, dok su neki iz okoline objasnili baki ko je bio taj borac bez puške.

Za 6. mart 1943. godine u toku borbi oko prelaza Neretve, borbeni znaci naših jedinica bili su — »ranjenik — spasen«. Toga jutra, kada sam se posle kraćeg lutanja priključio ranjeničkoj koloni i zajedno sa ostalima peo se uz brdo prema selu Krstaču, opet smo ugledali druga Tita. Polako smo se kretali, kad odjednom odjeknuše topovski pucnji, a nad nama zafijukaše granate. Pojurismo na sve strane, a na stazi ostadoše samo invalidi bez noge. Kretali su se pomoću štaka i nisu mogli da skreću s puta zbog stenja. Odnekud dopre glas: »Ne bojte se, drugovi, vi ste u mrtvom uglu, možete slobodno da nastavite put, granate vam ne mogu ništa«. Svi smo se okrenuli da vidimo ko nas to savetuje. S desne strane puta, pred jednom kućicom, spazili smo druga Tita i još neke drugove iz Vrhovnog štaba koji su nam rukom pokazivali odakle tuku topovi. Kad sam ga prepoznao obuze me radost. Oko mene su odjeknuli povici — »Živeo drug Tito, Zivela Komunistička partija«. Ovaj susret dao nam je snage za dalji pokret. Pa ni ja više nisam uspevao da pristignem Branku Bakočević, Mirka Lučića, Murisa Majanovića i druge invalide bez jedne noge. Oni su se brzo odbacivali na štakama uz brdo.

Prelaz ranjениčkih ešelona preko Neretve trajao je od 8. do 12. marta 1943. godine, kada su svi ranjenici i bolesnici osvanuli u Krstaču i okolnim selima. Istina, jedan manji broj teških ranjenika i tifusara ostao je posle prebacivanja još dva dana i dve noći u pećinama pored reke dok nije bio obezbeđen dovoljan broj ljudi za prenos i mesto za njihov smeštaj. Zatim su i oni prebačeni dalje.

U Krstaču, malom hercegovačkom selu od desetak kućica, na kupastom ogranku planine Prenja, napravljen je predah. Tifusari su bili nešto dalje, u selu Dobrogošću. U tim selima trebalo je da se ranjenici i bolesnici malo odmore posle napornog pokreta. Tu je trebalo da se prikupe vodovi, čete i ešeloni, da se prebroje i ustanovi koliko ih je prešlo Neretvu i koliko je iz kog voda, čete, ešelona, ranjениčke grupe — ranjenika, bolesnika, bolničarki, lekara i komandnog osoblja poginulo ili nestalo u pokretu od Bosanske krajine.

Zastali smo, iako nije bilo dovoljno zgrada za smeštaj. Još je bila zima. U kuće su smešteni samo teški ranjenici. U Krstaču je tada (prema dokumentima koja sam proučavao) boravilo oko 1.500 ranjenika i bolesnika sa osobljem, jer su za

nama pristigli i ranjenici i bolesnici 9. dalmatinske divizije i drugih jedinica. Ovde smo doznali da su usled teške situacije naših jedinica u Livnu i Duvnu, a po naređenju Vrhovnog štaba, bolnice ovih jedinica krenule drugim pravcem, za planinu Ljubušku. Za organizovanje evakuacije ovih ranjenika štab 9. dalmatinske divizije odredio je svog referenta saniteta dr Vladimira Beljakova i političkog komesara divizijske bolnice Paška Mijana. Oni su upravo preduzeli evakuaciju ovog dela ranjenika i bolesnika od Mandinog Sela kod Duvna. (Dr Beljakov smatra da je po selima oko Livna i Duvna bilo oko 850 ranjenika i bolesnika iz divizijske bolnice, zajedno sa onima koji su izostali od Centralne bolnice. Od toga je bilo oko 200 teških, koje su morali prenositi na nosilima.)

Prilikom određivanja rukovodstva ranjeničkih grupa i odeljenja, dr Beljakovu i Mijanu pomagali su politički komesar i komandant 9. divizije. Za rukovodioca prve grupe lakših ranjenika određen je dr Ivo Kralj, lekar 7. divizije, koji je kao tifusni rekonvalescent zaostao kod Duvna; za rukovodioca druge grupe lakših ranjenika određen je upravnik bolnice 9. divizije dr Krsta Rudan. Oni su izdvojili pokretne ranjenike i bolesnike i odmah izvršili pokret. Grupa dr Ive Kralja krenula je za Ljubušku, a dr Rudana u selo Lipe.

Dr Gerasimov je sa jednom grupom partizana, odgovornih za pokret, upućen kao prethodnica u selo Zlopolje da bi pripremio prihvatanje i smeštaj teških ranjenika, dok su dr Beljakov, Paško Mijan i inž. Ključevski organizovali izgradnju nosila. Uglačane motke uvlačene su u vreće i vezivane. Kako su koja, nosila bila gotova, ljudi određeni za nosioce odmah bi stavljali na njih nepokretne ranjenike i kretali prema Zlopolju. U toku noći izrađeno je 200 ovakvih nosila i evakuisani su, ne samo teški ranjenici iz Mandinog Sela i 9. divizije već i 15 teško bolesnih tifusara, mahom drugarica koje su bile ostavljene kao beznađni slučajevi u obližnjem selu.

U svitanje je krenuo i poslednji ranjenik koga su dr Beljakov i ostali rukovodioci bolnice nosili na smenu. Nošenje ranjenika po vejavici i preko krševa bilo je vrlo naporno. Ljudi su često padali pod teretom. Dr Beljakov je pričao da je jedan od nosača usled strašnog napora i zime počeo histerično da viče: »Ne mogu više ne mogu više, ne mo-o-gu«, a zatim je počeo da plače. Iz straha da histerija ne zahvati i ostale nosače dr Beljakov je morao ovome da pripreti revolverom i prisili ga da

produži put. U putu su naišli na dvojica napuštena nosila sa ranjenicima, te su ovi izmoreni nosači morali i njih da preuzmu. A u selu Lipe zatekli su političkog komesara i dr Gerasimova sa oko 50 teških ranjenika koje su nosači seljaci napustili. (U putu od Mandinog Sela do sela Lipe umrlo je šest ranjenika od hladnoće.)

Zbog bekstva ovih 200 nosača otežana je dalja evakuacija. Štab divizije morao je da dodeli i neke borce za nosioce, ali nije mogao da odvoji toliki broj ljudi da se svi ranjenici odjednom pokrenu. Zbog toga su samo teški ranjenici iz Centralne bolnice preneti u selo Zlopolje na planini Ljubuši a teške ranjenike i bolesnike 9. divizije prebacila je bolničarska četa 3. dalmatinske brigade i sanitetsko osoblje vraćajući se tri puta preko planine Vran i Cvrsnice u selo Soviće. Za vreme pokreta »štuke« su ih više puta bombardovale. Iz Sovića ranjenici su prebačeni bliže Neretvi u selo Doljani. »Celu noć i sutradan nošeni su ranjenici po užasnoj stazi, preko jaruga i brda« — pisao je dr Beljakov 0 ovom pokretu.

Dr Beljakov i Paško Mijan organizovali su evakuaciju gotovo 1.000 ranjenika i bolesnika koji su se okupili u Zlopolju, među njima se oko 120 moralo nositi na nosilima. Sa bolnicom su bili dečiji domovi iz Livna i Drvara, glumačka grupa, zatim žene i deca iz zbeга. Naređeno je svima koji su mogli da idu da se svrstaju u kolone. Pored stotinu novopridošlih boraca koji su bili dodeljeni za nošenje ranjenika pozvani su i drugi, zdraviji, da se prijave dobrovoljno kao nosači. Preostali pešaci pošto su upoznati sa vojnom situacijom i organizovani u kolone, upućeni su sa lakšim ranjenicima prema selu Sovićima još u toku noći. Za pešacima krenula je kolona nosilaca sa oko 80 ranjenika na nosilima. Tako je u roku od 2 sata krenula čitava bolnica, osim 40 ranjenika za koje nije bilo nosilaca sa kojima je ostao 1 izvestan broj bolničkog osoblja. Za nošenje ovih preostalih ranjenika štab 9. divizije je poslao čitav 2. bataljon 4. dalmatinske brigade.

Dok su se borci odmarali i čekali na ranjenike da završe s ručkom iz štaba divizije stigao je kurir sa naređenjem da se evakuacija obustavi, ranjenici vrate u Zlopolje, a borci ubrzanim maršem vrate u sastav svoje brigade. Nastala je pometnja. Ranjenici su bili rastureni na sve strane — u selu, po putu. Kako je koja grupa čula naređenje, tumačila ga je na svoj način pa

je ostavljala ranjenike gde se zatekla. Ranjenici su grdili komandante što ih po ovakvom nevremenu maltretiraju itd. Dr Beljakov i Mijan pojurili su sa nekim bolničarkama i rukovodiocima niz put da prikupe ostavljene ranjenike. Dok su oni lutali, nad selom se pojavio avion. Odjeknula je eksplozija bombi i klotanje mitraljeza. Ono što ih je najviše zbunilo bilo je štekatanje nemačkih »šaraca« u selu. Takvo oružje niko u bolnici nije imao. Dok su se oni zgledali u čudu i dogovarali šta da preduzmu — da li da kreću u Zlopolje ili da se sklanjaju — iz bolnice je stigao jedan bolničar vičući: »Nemci, Nemci u selu«. Ispričao im je kako su, primetivši Nemce, svi koji su mogli pobjegli iz bolnice, ostavivši nepokretne ranjenike i bolesnike. Mijan je prikupio pojedince koji su imali puške i krenuo prema selu, dok je dr Beljakov s bolničkim osobljem sklanjao teže ranjenike u obližnju šumicu. Uto je stigao jedan bataljon partizana i uputio se prema selu. Nemci i ustaše, ne stigavši da naprave pustoš, povukli su se bez otpora. U prvom naletu ubili su 9 teških ranjenika, desetog su izmrcvarili i lekar ga je zatekao u samrtničkom ropcu; 6 ranjenika su ponovo izranjavili a zarobili su 40 žena i dece iz zbeга, inženjera Ključevskog, dr Petreka i dr Krstića, neke bolničarke koje su se zatele pored ranjenika i oko desetine novodošliх partizana; 36 teških ranjenika uspeło je da se sakrije, a Nemci u žurbi nisu ih pronašli.

Posle ovog napada ponovo je organizovano prenošenje preostalih ranjenika. U prvom pokretu poneto je oko 40, a ostalih 14 smešteno je u jednu kuću kraj sela. Pored njih su ostavljene samo dve bolničarke jer je bilo predviđeno da se nosioci iz prve grupe, pošto prenesu svoje ranjenike do prvog odmorišta udaljenog 3—4 km, vrate po ove preostale. Ali u povratku, nedaleko od naselja, naišli su na ranjenu bolničarku koju su ostavili u naselju kod ranjenika. Ispričala im je kako su ubrzo posle njihovog odlaska upale ustaše u zaselak. Kasno su ih primetili. Videvši ih ranjenici su naredili drugaricama da se spasavaju. Međutim, jedna od njih, mlada Crnogorka, odgovorila im je da će radije poginuti sa svojim drugovima nego da ih ostavi. Kad su to čuli, ranjenici su nekako nagovorili drugu bolničarku da beži. No kako je ona posle dužeg kolebanja krenula u poslednjem momentu, ustaše su je primetile i pripucale. Lakše ranjena, trčala je dogod nije pala usled izliva krvi. Partizani su u zaseoku pronašli svu četrnaesticu ranjenika zajedno sa mladom bolničarkom Crnogorkom ubijene i zverski iskasapijene noževima.

Posle ovog je nastavljena evakuacija ranjenika i bolesnika 9. dalmatinske divizije za Jablanicu i preko Neretve do Krstača gde su priključeni Centralnoj bolnici.

IZ OBRUČA PREKO VRLETI

U Krstaču smo se odmarali samo nekoliko dana. Kako je izgledao taj odmor može se pretpostaviti. U desetak seoskih brdskih kućica trebalo je smestiti više od 1.500 ranjenika i bolesnika zajedno s osobljem bolnice. U kućama se jedva našlo mesta za teške ranjenike. Većina se smestila po pomoćnim prostorijama — stajama, pod nastrešnicama, pa čak i u svinjcima i kokošarnicama. Neki su ležali pod stenama, a mnogi i pod vedrim nebom, kraj vatre koja se danju nije smela dimiti, a noću svetleti da ne bi bila meta neprijateljskim avionima i artiljeriji. Za pravo čudo hrana se redovno dobijala. Pa ni na kvalitet se nismo mogli požaliti. Ali avioni su nam dosađivali i danju i noću. Prosto nismo mogli glavu da dignemo. Preletali su preko nas, slušali smo i gledali kako ispuštaju bombe na položaje naših jedinica. Mrcvarili su nas.

14. marta, u sam mrak, kad smo se tome najmanje nadali, sjurilo se nad Krstacem jedna za drugom deset »štuka«. Zvijajući grozno, zasule su bombama ono desetak kućica. Primitivši prve avione, ranjenici su jurnuli u kamenjar. Bolničarke i lekari vukli su nepokretne ranjenike. I sami pokretni ranjenici pomagali su i sklanjali svoje nepokretne drugove. Gledao sam, zaklonjen ispod jedne stene, do koje je granice išla neustrašivost naših bolničarki. Dok su »štuke« pikirale i prosipale bombe, one su uletale u zgrade, izvlačile ranjenike ispod ruševina, odvlačile ih do kamenjara i pećina i vraćale se po druge. Jedna drugarica, ne mogavši da izvuče na vreme teško ranjenog borca, legla je na njega da bi ga zaštitila od bombi. Geleri su je zakačili i ona je poginula, ali je ranjenik ostao nepovređen. U spasavanju ranjenika naročito su se istakle Kozarčanka Resa Grahovac, Petrovčanke — Trivuna Spegar i Milica Grubiša, Šarajevka Danica Kabiljo i Užičanka Rosa Dmitrić. U ovom bombardovanju poginule su dve bolničarke i 13 teških ranjenika; 15 ranjenika je ponovo ranjeno. Od stanovništva niko nije nastradao jer se zbog nailaska četnika još ranije povuklo iz svojih domova, ali su im kuće srušene do temelja.

Ovo bombardovanje i velika požrtvovanost pojedinaca oko spasavanja ranjenika, tako reći ispod samih bombi, ostavili su na sve nas snažan utisak. Još od one noći u selu Sćipe, kad mi je lekar dva puta ubrizgavao neke injekcije, a Sofija i Senka silom gurale u usta šećer i mleko, osećao sam se skrhanim i nemoćnim, bezvoljnim — dozvoljavao sam da me guraju, vode i nose. Ništa mi se nije jelo, a pred očima mi je stalno lebdela neka izmaglica. Izgleda da sam imao lakšu formu tifusa. Ponekad me je to na kratko vreme popuštalo, ali kad smo stigli u Krstac ponovo sam pao u tešku krizu.

Sećam se dobro kako su me drugog dana po prelasku u Krstac posetili dr Gojko Nikoliš, Pavle Ilić, Vlada Dedijer i još neki. Ležao sam pod nekom stenom. Oni su došli da se dogovorimo o daljem pokretu bolnice, jer je u to vreme drug Ranković i mene odredio u grupu za evakuaciju ranjenika i bolesnika. Slušao sam ih i gledao kao pijan. Dok je Pavle Ilić izlagao vojnu situaciju i raspored naših jedinica i na osnovu toga predlagao pravce kretanja bolnice i mesta za odmor i okrepljenje ranjenika, ja sam pratio let neprijateljskih aviona i izvirivao da vidim gde padaju bombe. Prosto sam se obradovao kad se sastanak završio i ovi drugovi otišli. Čak sam se tada naljutio i na druga Rankovića što se toliko žurio da me rasporedi iako sam, kako mi se tad činilo, bio teško bolestan. Nisam mogao ni sam da se krećem, a kamoli da nekom pomažem u prebacivanju ranjenika. Posle njihovog odlaska nemački avioni su onako divljački zasuli bombama Krstac, pobili i izranjavili teške ranjenike i bolničarke, a četničke bande nedaleko od Krstača, u selu Dobrogošću, napale su bolnicu tifusara. I ko zna šta bi učinili sa tim bolesnicima da se komandant bolnice, Stanko Martinović i politički komesar Milica Zeković nisu snašli i organizovali odbranu.

Kako sam kasnije saznao, oni su videvši četnike zgrabili strojnice i potrčali prema njima pucajući i pozivajući osoblje i bolesnike da uzmu oružje i jurišaju s njima na četnike. Na njihov poziv potrčali su Mitar Piletić, Desa Bulatović, Radojka Čečar, Mira Ivanović, Milka Droca, Lazarka Vraneš i drugi. Pucajući i bacajući bombe naterali su četničke bande da se u nanici povuku preko Neretve, ne ranivši ni jednog bolesnika. Četnici su za sobom ostavili velike količine namirnica. Mnogi su se tom prilikom podavali u Neretvi. Tako je spaseno oko 1.100 bolesnika. Četnici su ponovili napad. Ovog puta uspeali su da zarobe i ubiju 10 bolesnika, mada su i u ovoj bolnici bolni-

čarke pokazale veliko požrtvovanje. Dvanaestogodišnja omladinka, Kordunka Mara Mudrić, nije htela da napusti svojih 12 bolesnika za vreme napada. Plačući govorila im je: »Neću vas napustiti makar me ubili«. Ostala je uz njih sve dok nisu stigli drugovi da ih ponesu.

Dok sam slušao o svim tim događajima osećao sam kako mi se vraća snaga, pa sam počeo da obilazim drugove, da se interesujem o stanju na položajima i daljoj evakuaciji bolnice. Doznao sam da smo još u teškoj situaciji ne samo zbog pritiska neprijatelja već i zbog blizine tifusara. Tu, na Krstaču, na tom uskom prostoru izmešali su se i ranjenici i borci i tifusari. Na taj način ne samo što smo dovedeni u opasnost mi, ranjenici, već i naše jedinice koje su pomagale u prenošenju ranjenika i štatile nas od neprijatelja. Do Neretve se bolnica sa tifusarima kretala na određenom razmaku na začelju kolone i nije imala dodira ni sa borcima iz borbenih jedinica ni sa ranjenicima i bolesnicima iz drugih bolnica. Ali, po prelasku Neretve, zbog nadiranja neprijatelja, i tifusari su morali da požure. Pošto nije bilo drugog puta ni mesta za njihov smeštaj, morali su i oni da prođu kroz Krstac.

*

Kao što se vidi, ranjenici i bolesnici su evakuisani i uz velike teškoće i žrtve preneti preko Neretve. Ali tek su predstojali naponi: 4.000 ranjenika i bolesnika trebalo je prebaciti po snegu i kamenjaru preko strme planine Prenja. Od toga broja, 1.500 je moralo da jaše na konjima ili da se nosi na nosilima. Pošto se prolazilo kroz puste i slabo naseljene krajeve kroz koje su već prošli četnici i razjurili ili pobili stanovništvo, ranjenike su morali da nose jedino zarobljeni Italijani, pa se i evakuacija sporo odvijala. Vrhovni štab je prebacio celu 8. brigadu 7. banijske divizije da ubrza evakuaciju.

Veliki broj ranjenika i bolesnika, pa i invalida s jednom nogom, krenuo je pešice uz snežni Prenj. Oslanjajući se o bolničarke ili svoje drugove ranjenike, pomažući se štakama ili motkama, kretali su se uz veliki napor, zastajali da se odmore i opet produžavali dalje. Kao i sada da gledam: Branka Bakočevića, Ranka Stepanovića, Doka Rokvića, Milana Sobotu, Mirka Lučića, Murisa Majanovića i Brka Ivanovića kako skakuću po smrznutom snegu, odbacuju se štakama, a one skliznu; padaju,

dižu se i uporno nastavljaju pokret samo da bi olakšali i ubrzali prebacivanje onih koji nisu mogli ni na koji način da se kreću sami. I pored toga, još je ostajao veliki broj onih koje je trebalo prebaciti na konjima ili nosilima. Iсуviše sporo se vršila evakuacija.

13. marta još se u selu Lugu i u tunelu kod Neretve nalazilo oko 170 ranjenika i 200 tifusara koje je trebalo prebaciti na nosilima. A nosilaca i konja nije bilo dovoljno. Ranjenici su prenošeni do prvog odmorišta gde su ostavljani da se nahrane i odmore, a nosioci su se vraćali sa konjima po drugu partiju. I svaki put je bilo sve manje nosača i konja. Mnogi su usput padali od umora, a neki su se i izgubili. Zato je drug Tito naredio da cela 9. dalmatinska divizija pomogne oko evakuacije. Uz njih je uputio jednu grupu rukovodilaca i komunista. Vicko Krstulović, komandant 9. divizije, naredio je da se pored boraca upotrebe i svi konji. Municija, oružje i drugi materijal skinuti su s konja. Oduzeti su svi konji štabovima pa čak i kurirski.

Ekioa Vrhovnog štaba je za vreme zastoja u Krstaču sve ranjenike i bolesnike ponovo organizovala u bataljone i ešelone, odredila im komande, lekare, bolničarke i tako predavala operativnim jedinicama da ih prebacuju i štite od neprijatelja. Ovakva organizacija je umnogome olakšala evakuaciju. U pokretu od Krstača fašisti su nas neprekidno napadali, tukli artiljerijom, bombardovali avionima, ili su nas presretali četnici. Grupu u kojoj sam se nalazio i ja napala su rano izjutra na Javoruku četiri neprijateljska aviona. Nadletali su stazicu kojom smo prolazili i bacali manje bombe povezane lancima i žicom. Te bombe su kosile sve što se nalazilo na zemlji. Kada im je ponestalo bombi avioni su se spuštali nisko i tukli mitraljezima pa su zrna samo sevala po kamenjaru, obarala, prosto presecala svakog koga su zakačili. Od toga je ljude zahvatio takav užas i panika da su iskakali iz zaklona i tražili sigurnija mesta i tek tako postajali meta avionima.

Kad su avioni odleteli i mi krenuli dalje, za nama su ostali poginuli i ranjeni drugovi. Načelnik štaba 9. divizije Ljubiša Urošević, bojeći se ponovnog dolaska aviona, naređivao nam je da se što pre doхватimo šume, a samo bolničarke i lekari da ostanu i previju ranjene. Posmatrao sam toga čoveka koga sam vrlo dobro poznaо. Oči su mu bile pune suza dok nas je požurivao da se što pre udaljimo sa tog golog brdašca. Mnogi se još nisu ni doхватili šume, a avioni su ponovo zazujali, nadleteli Javorak i prosuli bombe po koloni koja se videla kao na dlanu.

Zbog toga se kolona kretala odavde preko šumovitih predela. Išli smo ograncima Prenja prema Konjicu, 5 do 6 kilometara od ovog grada, iako su naše brigade vodile oko njega oštre borbe s Nemcima. Od snažnih detonacija do nas su dopirali samo ravnomerni potmulji odjeci.

Sa strahom sam se pitao da li će naši drugovi sa nedovoljno municije uspeti da zadrže Nemce dok ne prođu ranjenici, ili će morati da se povuku i prepuste ove staze Nemcima da nas posle toliko žrtava zarobe!? Iz razmišljanja su me trgle eksplozije granata koje su počele da padaju ispred nas. Nemci su neprekidno pokušavali da dopru do ranjeničke kolone, da je zarobe i unište, pa kad im to nije uspelo, poslali su avione i zasipali je bombama i mitraljeskim rafalima. Pošto ni time nisu uspeli da nas unište ni zaustave, otkrili su planinsku stazu kojom smo se pod tako teškim uslovima probijali preko urvina i stenja po snegu i mrazu. Iz Konjica su gađali deo staze na k. 1152 sa koje se nije moglo skrenuti ni levo zbog provalije, ni desno zbog okomitih stena. Taj prostor na dužini 300—400 metara tukli su gustom baražnom vatrom iz topova.

Oko ove dubodoline smrti, na ogranku Prenja, počeli su se gomilati i okupljati ranjenici i bolesnici-pešaci, zatim konjanici i nosila pa i borci i zbeg, očekujući da prestane pucnjava pa da u brzom naletu prođu liniju smrti. Kako artiljerija nije prestajala da tuče, neki smeliji ranjenici-pešaci, a i borci sa nosilima, krenuli su kroz kišu granata i u velikom rastojanju počeli da prolaze. Izgleda da su ih iz Konjica osmotrili i granate su učestale, i onda jedna, a zatim druga pa treća nosila poleteše uvis. Odjeknuše jauci. Delovi ljudskih tela visili su po drveću i bojili krvlju sneg svuda oko nas. Opet je kolona zastala, a kako granate nisu prestajale, opet su neki ranjenici, konjanici i nosači s nosilima krenuli i opet su poleteli delovi ljudskog tela. Bolničarke i borci trčali su i pod granatama izvlačili ranjene. I ponovo su se oko te uvale smrti okupljale gomile ranjenika i bolesnika. Pristizale su nove grupe i zastajale pred prostorom koji je tukla nemačka artiljerija. Stajale su kao pred nekim zidom očekujući da prestane paljba.

Kad je granulo sunce, ranjenicima kao da se više nije žurilo. Uto se začuše zvuči aviona iznad nas. Njih 15 ustremilo se jedan za drugim na okuoljene ranjenike. Začas se zamračio vrh Prenja od bombi, uzburkanog snega, dima. Vazduh se prolamao od silnih eksplozija, jauka i vriska izranjavljenog naroda.

Ranjena deca iz zbeга cičala su da se čoveku srce kidalo. Kada su avioni otišli i dim se podigao, taj prostor je bio prekriven ranjenicima i mrtvima. Borci i bolničarke su prvo izvlačili i sklanjali ranjenike, a zatim su uklonjeni i mrtvi da bismo mogli da nastavimo put i pored toga što su granate i dalje tukle taj prostor. Sa začelja je stalno pristizalo naređenje da se žuri jer su se Nemci čamcima prebacivali preko Neretve.

I pokret se nastavio. Ranjenici su prelazili tučeni prostor u rastojanju. Da nosila ne bi stvarala veliku metu neprijatelju, Dalmatinci i Banijci prenosili su na leđima nepokretne drugove preko tog brisanog prostora. Mnoge od njih pogađale su granate, neki su opet padali mrtvi od iscrpenosti i umirali pod ranjenim drugom. Da bi se ubrzao pokret, da ne bi ostao nijedan drug ili drugarica, ranjenike su prenosili i borci i komandiri, i politički komesari i komandanti bataljona, pa i komandanti brigada.

Pored prenošenja ranjenika, borci 7. banijske i 9. dalmatinske divizije morali su da se brinu i za njihovo obezbeđenje i da drže položaje na visovima oko pravca kojim su se kretali ranjenici. U vrlo živom mi je sećanju kako je komandant 7. banijske divizije, Pavle Jakšić, lično izviđao oko onog dela koji je tukla artiljerija da bi pronašao put kuda bi se moglo proći izvan njenog domašaja i kad je posle bombardovanja izdao naređenje da se neka odeljenja boraca zabace dublje prema zapadu i presretnu četnike koji su se obično posle bombardovanja pojavljivali i napadali bolnicu. Zahvaljujući tim obezbeđenjima i budnosti štabova, neprijatelj se na ovom sektoru nigde nije približio bolnici. Ali kad smo se posle tolikih muka i gubitaka najzad spustili sa snežnog Prenja do Brezne, klizajući se i kotrljajući niz brdo, u pitomu dolinu Idbara gde je trebalo da se malo odmorimo i ogrejemo na suncu, na nas su sa svih strana zapucali četnici. Samo nas ovde nisu iznenadili. Niko od ranjenika, čak ni teških, nije se zadržao u dolini. Svi smo bili u retkim šumarcima na kosama i sa oružjem u ruci. Kad su se pojavili lešinari dočekali smo ih bombama i puščanom paljbom. Sa kakvim su ih samo ogorčenjem gađali stari doktor Jošan Bulajić, pa Boža Ivanović, Mirko Lučić i neke bolničarke. Zaprastle su i ranjeničke puške i četnici su se brže-bolje povukli odakle su i došli.

Četnici su još jednom u Idbaru pokušali da se približe bolnici i ponovo su bili odbijeni. Prilikom ovog puškanja poginula su dva ranjenika, a trojica su ponovo ranjena. Zbog

svega toga nismo se smeli dugo zadržavati na tom mestu pa smo produžili dalje. U Gornjoj Bijeloj četnici su napali ranjeničku kolonu i zarobili 9 ranjenika i bolničarku Krinku Tomanović. Prilikom sprovođenja, koristeći mrak, bolničarka Tomanović i jedan ranjenik, iako bez noge uspeli su da pobegnu. Bolničarka Tomanović je pvela i konja sa sanitetskim materijalom. Oni su obavestili partizane pa je poslat jedan bataljon 7. krajiške brigade koji je razjurio četnike i oslobodio ranjenike. Usput je prikupio sve zaostale ranjenike i bolesnike. Ovi hrabri Krajišnici preneli su na leđima svoje ranjene drugove do bolničke kolone.

Na putu od Krstača do Boračkog jezera, i pored sve pažnje, izmešali su se ranjenici sa bolesnicima od pegavca. Stoga su od Boračkog jezera preduzete hitne mere za izdvajanje i smeštaj tih bolesnika u selima Ribari i Glavatičevo. Broj bolesnika od tifusa stalno je rastao. Tifusari su bili smešteni i lečeni po posebnim kućama. Da se epidemija ne bi dalje širila preduzete su obimnije higijenske mere. U jednoj kući kod mosta na Neretvi u Glavatičevu uređena je suva komora za parenje veša i odela. Niko nije mogao da pređe na drugu stranu reke ako prethodno nije opario veš i odelo. Posebna straža na mostu propuštala je samo one koji bi pokazali dozvolu potpisanu od šefa ekipe za parenje dr Štefija Štajnera. Ova mera bila je primenjena na sve borbe i rukovodioce, ranjenike i bolesnike, pa i na stanovništvo. Sprovodila se bez izuzetka, pa je dolazilo i do nesporazuma i žalbi, pogotovo kad je jednom prilikom izgorelo u suvoj komori 120 pari odela. Ali dr Nikoliš nije popuštao. A kako bi i smeo da popusti kad je u selu Ribari bilo oko 1.200 tifusara od kojih je svakodnevno umiralo 15 do 17. Pored boraca umirale su i bolničarke i drugo bolničko osoblje. Umrli su i lekari Radoje Mijušković i Radonjić, zatim zarobljeni lekar Italijan dr Bijacoli (sin nekog čuvenog lekara iz Bolonje, koji je veoma zavoleo partizane i stalno ponavljao da će, kada se rat završi otputovati u Italiju da odatle dovede ženu i decu da bi se stalno nastanio u Jugoslaviji, ali mu se želja, nije ostvarila).

Naši tifusari u selu Ribari boravili su pod vrlo teškim uslovima. U selu je bilo samo desetak kuća, pa je većina ležala napolju pod drvećem. Grejali su se oko vatre. Mesec mart, u planini kraj Neretve, još je značio zimu. Lekova nije bilo gotovo nikakvih, pa ni dovoljno hrane. Bolesnici su umirali, maltene, neprimetno. Tek kad bi neko primetio kako im po telu

mile vaši, bio je znak da je i taj bolesnik prestao da živi. Ta mi je slika, koju sam video u selu Ribarima kad smo jednog dana posle sastanka u Sanitetskom odseku sa dr Nikolišem obilazili tifusare, ostala duboko urezana u sećanje.

A broj tifusara je stalno rastao. Tifus je zahvatio sve borce 7. banijske i 9. dalmatinske brigade koji su učestvovali u prebacivanju ranjenika i bolesnika. Doktor Nikoliš nije hteo da veruje u to te je otišao lično u 7. diviziju i na licu mesta utvrdio da je 31. matra samo iz 7. brigade 7. divizije upućeno 34 tifusnih bolesnika u divizijsku bolnicu. Na putu do bolnice četvorica su umrla iako su prebacivana konjima.

Sutradan se okupilo još 68 bolesnika. Slično se odigralo i sa borcima 8. i 16. brigade 7. divizije. Dr Nikoliš je posle pregleda obavestio Vrhovni štab da su jedinice 7. divizije vojnički neupotrebljive za ma kakav zadatak najmanje tri nedelje.

Samo u brigadnim ambulantomama i divizijskoj bolnici bilo je oko 350 bolesnika od tifusa. Ništa bolja situacija nije bila ni sa brigadama 9. divizije, mada se bolnica ove divizije izdvojila od Centralne bolnice na Boračkom jezeru i pvela sa sobom samo pokretne ranjenike i bolesnike. Samo posle desetak dana u ovoj bolnici bilo je preko 150 tifusara. Po selima nije bilo dovoljno mesta da se svi bolesnici smeste pod krov. Uza sve to i njih su, dok su se nalazili u Kifinom Selu, nadletali i bombardovali fašistički avioni. Poginulo je 11 tifusara, a 15 ih je teško ranjeno. Zbog toga je bolnica prebačena u selo Plužine. U ovom selu nisu se čestito ni odmorili, a već su dobili naređenje da se zbog nadiranja neprijatelja prebace u Ulog. Pokret se morao vršiti po strahovitom nevremenu. Doktor Beljakov je uputio kurira u štab s molbom da se pokret odloži jer su meštani govorili da po takvom nevremenu ni zdrav čovek ne može preći preko Morina. Iz štaba je dobio odgovor da se pokret mora izvršiti po svaku cenu i to što pre.

Bolnica je krenula istog dana. Preko 80 tifusara poneto je na nosilima.

»Po dubokom snegu — kaže dr Beljakov — ljudi su se borili protiv vetra i hladnoće. Vetar nije davao napred, a sneg je leteo u oči. Mnogi su zaostajali. Febrilni su se dosta dobro držali, dok bolesnici bez temperature su malaksali. Bilo je mnogo čudnih slučajeva: jedan tifusar sa preko 40° vatre, bos, sitnim, malim koracima prevalio je

34 kilometra sve do Uloga i ostao živ i zdrav. Mnogi su išli samo u košuljama. Mnogi su vezali na noge neke krpe jer nisu imali obuće, a nekoliko njih bilo je potpuno golo.

Predveče je stigla kolona sa teškim ranjenicima. Jednog druga su doneli mrtvog. Komesar mi je pričao kako niko nije hteo da krene iz Plužina i on je prikupio bolničare, postavio ih oko kuće i naredio da pucaju u zrak; inscenirao je napad četnika. Samo na taj način je mogao pokrenuti bolnicu.

Za prebacivanje ovih bolesnika i ranjenika imali su oko 12—14 konja i 5 kola i saonica. Do Uloga su nailazili na polusmrznute (koje su odmah tovarili u kola) i mrtve (koje su ostavljali da bi ih pokopala jedna četa iz 7. divizije koja je sa Morina produžila u Plužine da pokopa leševe).

Na žalost, to nije bio i kraj bitke za ranjene i bolesne.

Vita CVETKOVIC

S A D R Ź A J

<i>Teodosije Parezanović:</i>	Sirana
OD PETROVOG POLJA DO BORAČKOG JEZERA — —	7
<i>Spiro Lagator:</i>	
BEZ PEDAHA — — _ — _ _ _ _ — _ _	17
<i>Milosa Bajić:</i>	
KOPNE SNEGOVI _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	26
<i>Milonja Stijović:</i>	
ODLOMCI IZ DNEVNIKA _ _ _ _ _ _ _ _	56
<i>Milovan Samardžija:</i>	
SA 1. BATALJONOM 3. KRAJIŠKE BRIGADE — — —	71
<i>Milan Bosnia:</i>	
ČETVRTI BATALJON 3. KRAJIŠKE BRIGADE _ _ _	77
<i>Koča Jončić:</i>	
POSLEDNJA NOC U JABLANICI _ _ _ _ _ _	86
<i>Mihailo Zugić:</i>	
DRUGI BATALJON 3. SANDŽACKE BRIGADE — — _	93
<i>Đuro Bajić:</i>	
GLAD I SVIJEST _ _ _ _ _ _ _ _ _ _	109
<i>Dr Moni Levi:</i>	
SA 7. KRAJIŠKOM KA NERETVI _ _ _ _ _ _	121
<i>Radimir Burić:</i>	
KRVAVA PRINA _ _ — — — _ — — — _	129
<i>Jevrem Popović Ješa:</i>	
SA 4. BATALJONOM 2. PROLETERSKE BRIGADE — —	159

<i>Jovo Mihaljević:</i>		
SA 1. BATALJONOM 4. (CRNOGORSKE) BRIGADE — —		166
<i>Raško Vukosavović:</i>		
TREĆA CETA 1. BATALJONA 4. BRIGADE — — — —		183
<i>Milutin Pejanović:</i>		
DRUGI BATALJON 4. BRIGADE _ _ _ _ _		194
<i>Joveta Bobičić:</i>		
SA 3. BATALJONOM 4. BRIGADE —_ — — __		204
<i>Dragutin S. Filipović:</i>		
IZ DNEVNIKA _ — — — _ — _ — — — _		217
<i>Veselin Bilanović:</i>		
KAKO JE SAŠA POSTAO SKOJEVAC _ _ _ _ _		226
<i>Miće Đurović:</i>		
SA 3. ČETOM 3. BATALJONA 4. BRIGADE — — — —		239
<i>Vukašin Brajović i Nikica Janković:</i>		
BRDSKA BATERIJA 2. PROLETERSKE DIVIZIJE — —		246
<i>Mile Radović:</i>		
DRUGA CETA 5. BATALJONA 4. BRIGADE — — _ —		254
<i>Vladimir Toman:</i>		
SA 2. DALMATINSKOM OD LIVNA DO FOCE — — —		264
<i>Ivan Špika'</i>		
SA 3. BATALJONOM 2. DALMATINSKE BRIGADE — —		268
<i>Dr Izidor Levi:</i>		
SA CENTRALNOM BOLNICOM _ _ _ _ _		275
<i>Novo Matunović:</i>		
ZIJAMETSKI BATALJON 5. (CRNOGORSKE) BRIGADE		282
<i>Vlado Šegrt:</i>		
»PROZOR MORA PASTI« _ — — _ — — — —		288
<i>Sveto Kovačević:</i>		
OD UNE DO NERETVE _ — _ — _ — — — —		305

	Strana
<i>Cedo Kapor:</i>	
SUSRETI NA NERETVI — — — — —	319
<i>Milenko Sotra:</i>	
STUDENA JE NERETVA — — — — —	330
<i>Stevan Bjedov:</i>	
SA 1. DALMATINSKOM U NAPADU NA PROZOR — — — — —	350
<i>Bogdan Stupar:</i>	
OD TURBETA DO GOLIJE — — — — —	355
<i>Branko Forlić:</i>	
U OKUCI NERETVE — — — — —	362
<i>Vlatko Lazarević:</i>	
OD BIHAĆA DO NEVESINJA — — — — —	367
<i>Savo Novaković:</i>	
EVAKUACIJA TIFUSARA I RANJENIKA — — — — —	429
<i>Slavko Borojević:</i>	
OD GLAMOČA DO PRENJA — — — — —	438
<i>Rade Grmuša:</i>	
DO POSLJEDNJEG DAHA — — — — —	445
<i>Obrad Egić:</i>	
TREĆI BATALJON 5. DALMATINSKE BRIGADE — — — — —	453
<i>Vita Cvetković:</i>	
U KOLONI SA RANJENICIMA — — — — —	471

N E R E T V A

KNJIGA TREĆA

Lektori

*Stevan Kojić, Stana Stanić, Radmila Brajović,
Veljko Aleksić, Blagoje Svorcan*

Korektori

*Biljana Đorđević, Vera Radulović, Vera Đurić,
Gordana Rosi, Nada Vesić*

Štampanje završeno
oktobra 1965.

Tiraž 10.000